

<http://dx.doi.org/10.16926/zc.2017.43.18>

Elżbieta HAK

Akademia im. Jana Długosza w Częstochowie

Stereotypy i maski – figura „polskiego chama” na przykładzie malarstwa Jerzego Dudy-Gracza

W sztuce człowiek może zobaczyć siebie od takiej strony, która bez udziału sztuki nie byłaby mu dostępna¹.

Jedną z ważnych postaci obrazów Jerzego Dudy-Gracza jest cham określany jako „monstrum, które niewoli naszą codzienność, przygniata wyobraźnię i pustoszy sferę wartości”². W obrazach artysty ukazane są prastare „mity ludzkości”, które również w swojej twórczości zaprezentował Gombrowicz pod postacią chama (w dalszej części artykułu omawiam przywołane nawiązanie).

Hamlet polny i Hamlet polny II

Hamlet ujęty jako karykatura współczesnego człowieka:

Bachusowi zwisają z tyłu odpięte szelki, Hamlet siedzi w pasiastej piżamce, budowniczowie Wieży Babel popalają papierosy w berecikach i waciakach... Są prymitywni, wulgarni, umyślnie skarykaturowani, prawdziwi, choć również w jakiś sposób odpychający³.

Postać Hamleta została sprowadzona do tego, co powszechnie znane i oczywiste, a przede wszystkim brzydkie. Zdegradowany został mit, wystawiony na kpinę oraz sprowadzony tylko do formy i obyczajów masowego społeczeństwa. Ale czy tylko do takich wniosków możemy dojść, spoglądając na tych dwóch bohaterów? Należy spojrzeć na te postacie z zupełnie innej strony:

¹ M. Gołaszewska, *Człowiek w zwierciadle sztuki. Studium z pogranicza estetyki i antropologii filozoficznej*, Warszawa 1977, s. 12.

² J. Gondowicz, *Jerzy Duda-Gracz (1941–2004)*, Warszawa 2006.

³ K.T. Toeplitz, *Jerzy Duda-Gracz. Wystawa obrazów*, Muzeum Okręgowe w Toruniu.

W formowanie się obrazów wywołujących lęk włącza się od samego początku tendencja komiczna; powstały w ten sposób twór odzwierciedla to wzajemne oddziaływanie na siebie przeciwstawnych sił. Ucieleśnienie lęku jest równocześnie wytworem tendencji komicznej, zagrożenie ze strony postaci zostaje zrównoważone przez trywialność i śmieszność, a demon zmienia się w błazna lub głupca⁴.

Motyw maski odnoszący się do obrzędowości ludowej, obecny w chyba wszystkich obrazach Dudy-Gracza, jest niezwykle ważny, ponieważ:

Groteska prezentuje w niewinnej masce to, co okropne, a jej żartobliwość jest stale na skraju załamania się pod naciskiem ukrytej grozy⁵.

Maszkę, czyli symbol nieszczerości, nienaturalności oraz karnawału, zakłada osoba uczestnicząca w balu. Maski, ale te niewidoczne-ukryte, zakłada również kombinator, oszukaniec, manipulator czy Hamlet pod postacią błazna! Jerzy Duda-Gracz ubrał w nią wielu bohaterów, są mniej lub bardziej widoczne w dziełach. Postać Hamleta z nałożoną maską to prostaczek „polny”⁶. Można w tym momencie zacytować Gombrowicza:

Znów go ujrzałem! Jego! Chama! Był przede wszystkim przysadkowaty i pośladkowaty – ale był także paluchowaty i puculowaty – i żyrtę, krępy, krwisty, wychrapany w betach z babą i jakby z wychodka. Mówię „wychodka”, bo w nim pośladek silniejszy od gęby; cały był jakby osadzony na pośladku. Niewiarygodnie silne parcie w chamstwo znamięnowało całość, rozlubowany w tym, rozfiglowany, zatwardziały, przerabiający na chamstwo cały świat! I kochał siebie!⁷

Na obrazach artysty widzimy, jak siedzi sobie stary i oszpecony chłop z obwisłym brzuchem, małutkimi i chudziutkimi rękami. Jego twarz przypomina kartofel, zamiast palców ma paluchy, a tyłek to raczej olbrzymie dupsko. Co robi? Myśli! Można porównać go do filozofa, który zajmuje się „uprawą swojego ogródka”:

Na zmarniałej ziemi udało mu się wyhodować 12 mizernych główek kapusty. Zbiegły się one do jego kolan bez ładu i składu, jak stadko kurcząt, a on, pochylony ku nim jak kwołka, marszczy sokratyczny łeb i szpileczkami przygasyłych oczu daje wyraz napiętej trosce: starczy tej kapuchy do chwili, kiedy się wypełni Miara Czasu, czy nie starczy?⁸

A może Hamlet zadaje sobie pytanie: „Być? Czy nie być?”:

Jego pytania są tak ciężkie, że zniechęcają niekiedy do jakichkolwiek odpowiedzi, jego naiwność jest tak potężna, że burzy niekonsekwencje, zakłamanie, konwencje, które scałają społeczeństwo. Błazen posuwa się więc o wiele dalej niż poważni ludzie – prawdę mówiąc, niszczy całą powagę i obnaża prawdę życia aż do tragizmu, aż do absurdu⁹.

⁴ L.B. Jennings, *Termin „groteska”*, tłum. M.B. Fedewicz, [w:] *Groteska*, red. M. Głowiński, Gdańsk 2003, s. 53.

⁵ Tamże, s. 55.

⁶ S. Piskor, *Jerzy Duda-Gracz*, „Poglądy” 1975, nr 12.

⁷ Cyt. za: J. Gondowicz, dz. cyt., s. 6.

⁸ M.A. Styks, *Hamlet polny*, „Życie Literackie” 1980, nr 34.

⁹ J. Onimus, *Groteskowość a doświadczenie świadomości*, tłum. K. Falicka, [w:] *Groteska*, s. 77–78.

Wygląda jak typowy wieśniak, jest nieumyty i nieogolony. Siedzi w polu i widać, że to cham, ten który stworzony jest do pracy na nim, a nie do myślenia! Czy taka osoba może w ogóle myśleć? Jest zdeformowaną figurą, w całej pełni groteskową¹⁰:

Wszystko, co niejasne, jest uporządkowane, tajemnicze zostaje ujawnione, niepojęte – wypowiedziane. I tak wyłania się ostateczne wyjaśnienie: ukształtowanie czegoś groteskowego jest próbą zaklęcia i okiełznania wszystkiego, co w świecie demoniczne¹¹.

Hamlet polny, olej, płyta pilśniowa, 55 × 55

Źródło: J. Gondowicz, *Jerzy Duda-Gracz*, Warszawa 2006, s. 6.

Ów cham czerpie z natury, w której żyje, pochłania jak wampir wszystko to, co daje mu jego pole. Podobny jest do błazna. Świadomy swojego miejsca na ziemi, związany kłaczami i polem. Na myśl przychodzi także pierwotne znaczenie słowa „kultura”, które oznacza uprawę i rolnictwo, to, co ściśle związane z glebą, plonem, korzeniem i wegetacją. Takie ukazanie tematu prezentuje chama przeniesionego z wysokiej sztuki, która ukazuje nam jego negatywną sferę życia, wszystkie jego brzydactwa i prostactwa. Duda-Gracz ujawnia przez to

¹⁰ J. Gondowicz, dz. cyt., s. 57.

¹¹ W. Kayser, *Próba określenia istoty groteskowości*, tłum. R. Handke, [w:] *Groteska*, s. 29.

plebejskie cechy postaci, które również ukazane zostały w takich dziełach, jak: *Chory fachowiec* z 1973 roku czy *Babie lato* z 1974 roku (kobieta z zaokrąglonym brzuchem, pulchnymi pośladkami, grubymi dłońmi i z monumentalnymi udami). Estetyka w ukazywaniu ciała kobiecego jest bardzo specyficzna, ponieważ wyróżnia ją nadmiar kształtów¹² (jak widać, na prowincji szczupła figura nie była w modzie). Artysta nawiązuje do kanonu piękna ciała kobiecego z dzieł Rubensa.

Świat obrazów artysty to przestrzeń plebejska, ukazująca motywy polskie: przede wszystkim pijaka, chama, robotnika czy kobiety o rubensowskich kształtach. Pijak, cham i robotnik to parodia piękna zmieniającego się w kicz i tandetę, pracy – w swawolne lenistwo i pijaństwo, a pobożności – w pozorną wiarę i dewocję. Postać chama sprowadza się tylko do jego obskurnego życia biologicznego. Bohater prowincjonalnej codzienności jest smutny, oszpecony i nie widzi sensu swojego życia. Zawarty jest tutaj kompleks polski, megalomania, ciemny mit prowincjonalizmu i zaściankowości. Tematyka nie służy krzepieniu serc odbiorców, wręcz odwrotnie – przyprawia „gęby” i ukazuje pełny wachlarz wad społecznych, politycznych i duchowych.

Można w tym miejscu postawić pytanie: kim dokładnie jest cham i inne postacie z obrazów artysty? Są to osoby, które nie poczuwają się do jakiegokolwiek odpowiedzialności społecznej czy zbiorowego obowiązku, nie dbają o przeszłość, czyli tradycję i historię naszego narodu. Nie interesuje ich również przyszłość, bo brak sensu życia i marazm pozbawił wszelkich zdolności do dalszej egzystencji. Postacie sprowadzone są tylko do „zwierzęcej biologii”, „nienażartych” grubasów, ubrane w jakieś gacie albo dzinsy z opadającymi szelkami, z nieogarniętą gębą albo inaczej – mordą. Patrząc na nich, nietrudno dostrzec kompromitację wszystkiego, co ich otacza, czyli rzeczywistość, w której wegetują i którą sprowadzają tylko do prymitywnego poziomu:

A na gębach to pan profesor się znał. Przede wszystkim dlatego, że zawsze najbardziej intrygował go człowiek z jego bogatym lub ubogim światem wewnętrznych przeżyć i zewnętrznych doświadczeń. A dalej sposób, w jaki ten świat objawia się w twarzy i w ciele, w wyborze ubrania i ideałów, w postępowaniu wobec innych i w kształtowaniu bezpośredniego otoczenia¹³.

Podobnie interpretuje figurę „polskiego chama” inny mistrz groteski i absurdu – Sławomir Mrożek. W utworze *Tango* ustabilizowaną rzeczywistość – rytm rodzinnego domu – zakłóca Edek – typowy cham, który sprowadza wszystko do poziomu popędów. Usilnie próbuje on wprowadzić swój chamski ład i porządek w domu, a swój cel chce osiągnąć za pomocą różnych środków¹⁴. Nie toleruje mądrzejszych, kulturalnych i pracowitszych od siebie. Takie postacie jak Mroż-

¹² J. Gondowicz, dz. cyt., s. 52–54.

¹³ N. Kruszyna, *Gęby Jerzy Duda-Gracz. Portrety i autoportrety*, Katowice 2007, s. 5.

¹⁴ J. Gondowicz, dz. cyt., s. 17.

kowski Edek są bohaterami peryferii, idolami prowincjonalnych światów na obrazach Jerzego Dudy-Gracza. Cham jest pusty w środku, nie posiada duszy. Jedyną rzeczą, jaka go wyróżnia i charakteryzuje, to jego cielesność, tak bardzo oszpecona, że można użyć określenia zanieczyszczona. Słowo „zanieczyszczona” będzie odnosiło się do braku umiaru, który wyraża formę. Owa forma jest wyznacznikiem sztuki malarza i regionu, jaki jest w niej ukazany. Dlatego prowincja jest przede wszystkim mentalnością i formą kondycji duchowej. Jak sam artysta powiedział:

Prowincja to niekoniecznie Częstochowa. Prowincja to my! Polacy z żalonymi światowymi aspiracjami, z manią historycznej wielkości, a jednocześnie z ogromnymi lękami i wstydem¹⁵.

Objawami owego wstydu jest chociażby szybkie wymieranie wielu zwyczajów uważanych przez młode pokolenie za zbędne i niepotrzebne. Młode pokolenie nie pamięta już o zwyczaju całowania kromki chleba, która upadnie na ziemię. Cały zapomniany rytuał uważany jest właśnie za zbędny, dziwaczny, co poprzez język malarski piętnuje malarz.

Kolejnym przykładem jest obraz zatytułowany *Chory fachowiec* z 1973 roku. Tytułowy bohater, „fachowiec”, prawdopodobnie cierpi z powodu ciężkiego kaca¹⁶. On udaje, że ciężko pracuje, system za to udaje, że mu godziwie płaci i nieustannie wspiera. Urągająca wszelkiej wzniosłości egzystencja „Polaka małego” w obrazach artysty ukazana jest poprzez jego grzechy, śmieszność, głupotę i słabość. Warto podkreślić, że w tym przypadku:

Groteska jako kategoria estetyczna [...] nie jest tylko swoistym rozwiązaniem artystycznym czy swoistą artystyczną procedurą, kryje się za nią mniej lub bardziej wyrazista koncepcja świata, a także pewien zespół wartości¹⁷.

Tematykę prowincji i jej sens wzbogaca groteska, z którą nieodłącznie związany jest motyw dekompozycji. Poprzez dekompozycję Jerzy Duda-Gracz zaskakuje odbiorców, odchodzi od pewnych form dobrze znanych i oczywistych w kulturze. Odejście od form kieruje odbiorców jego malarstwa do wizerunku monstrualnego i rozbitego ciała ludzkiego. Jest ono demoniczne, przerażające i ma wywołać lęk wśród odbiorców¹⁸.

Głównym wyznacznikiem groteski w prowincjonalnej twórczości Dudy-Gracza jest dekompozycja, czyli rozrośnięta i spuchnięta forma ciała ludzkiego. Podlega ono degradacji, a jednocześnie rozprężeniu, czyli rozczłonkowaniu. Motyw rozbicia ciała na części obecny jest również w twórczości Gombrowicza:

[...] pęka, wybucha, ucina ułanowi Kacperskiemu obie nogi, rozrywa brzuch, a ten z początku traci się, nie pojmuje, co się stało, a w chwilę potem też wybucha, ale śmiechem,

¹⁵ *Prowincja to my!*, „Rzeczpospolita” 1999, nr 112, dod. s. IX.

¹⁶ J. Gondowicz, dz. cyt., s. 52.

¹⁷ M. Głowiński, *Groteska jako kategoria estetyczna*, [w:] *Groteska*, s. 8.

¹⁸ L.B. Jennings, dz. cyt., s. 46.

też pęka, ale ze śmiechu! – trzymając się za brzuch, tryskający krwią, jak fontanna, piszczy i piszczy humorystycznym, wrzaskliwym, histerycznym, krotocwilnym dyszkantem – długie minuty! Jaki śmiech zaraźliwy! Nie macie pojęcia, czym być może taki niespodziewany głos na polu walki. Ledwie zdołałem dotrzeć do końca wojny. – A kiedy powróciłem do domu, stwierdziłem, wciąż mając uszy pełne tego śmiechu, że wszystko, czym żyłem dotychczas, w proch się rozpadło [...]¹⁹.

Powyższy fragment ukazuje destrukcję i rozbicie ciała oraz towarzyszący tej sytuacji śmiech, który jest reakcją na dekompozycję. Śmiech będzie tutaj symbolem grozy, a ciało brakiem integralności i spójności. Postać Kacperskiego odnosi się do wojny i jej doświadczenia, czyli zniszczenia utartych i znanych form. Postać ułana Kacperskiego wcześniej:

firmowała sobą całą urodę świata i jego „składność”, polegającą między innymi na przymierzu estetyki (uniform, sprawność jeździecka) z etyką (obowiązek patriotyczny)²⁰.

Rozbite ciało tej postaci nawiązuje do rozbicia wartości, tak jak groteskowy aspekt wojny demaskuje jej siłę barbarzyńskiego niszczenia wartości. Pierwsza wojna światowa zaprzeczyła stereotypowi wojny rycerskiej. Chodzi tutaj o brak patosu i o doświadczenie rozsypki tych form, które są znane i które tworzą jakąś jedność. Owa jedność ulega zniszczeniu, Gombrowicz rozrywa formę, która ma swoje podłoże w społeczeństwie. Tak właśnie postępował Jerzy Duda-Gracz, który nakładał formę na postacie znane dobrze w kulturze, tak jak Gombrowicz, tak Duda demaskuje pewien konwencjonalny obraz w stronę tego, co groteskowe, obnaża fałsz gotowych wzorów kultury. Opisywany świat obu artystów podkreśla dobitnie stan rozpadu i rozkładu wzorców zachowań, wiary i zasad etycznych. Głównym aspektem jest obcość i nieludzkość rzeczywistości z odbiciem wszystkich współczesnych lęków.

Podsumowując rozważania na temat stereotypów i maski, można stwierdzić, że groteska i jej elementy wymierzone są przeciwko mitom i stereotypom, które zawarte są w twórczości Jerzego Dudy-Gracza. Poprzez groteskę podważa prawdy znane ludziom, a także niszczy to, co pozornie święte, wystawia na kpinę treści oczywiste, trywializuje sztukę i parodiuje jej wzniosłość.

Bibliografia

- Gołaszewska M., *Człowiek w zwierciadle sztuki. Studium z pogranicza estetyki i antropologii filozoficznej*, Warszawa 1977.
- Gondowicz J., *Jerzy Duda-Gracz (1941–2004)*, Warszawa 2006.
- Głowiński M., *Groteska jako kategoria estetyczna*, [w:] *Groteska*, red. M. Głowiński, Gdańsk 2003.

¹⁹ W. Gombrowicz, *Bakakaj*, s. 27.

²⁰ J. Jarzębski, *Natura i teatr – 16 tekstów o Gombrowiczu*, Kraków 2007.

- Jarzębski J., *Natura i teatr – 16 tekstów o Gombrowiczu*, Kraków 2007.
- Jennings L.B., *Termin „groteska”*, tłum. M.B. Fedewicz, [w:] *Groteska*, red. M. Głowiński, Gdańsk 2003.
- Kayser W., *Próba określenia istoty groteskowości*, tłum. R. Handke [w:] *Groteska*, red. M. Głowiński, Gdańsk 2003.
- Kruszyna N., *Gęby Jerzy Duda-Gracz. Portrety i autoportrety*, Katowice 2007.
- Onimus J., *Groteskowość a doświadczenie świadomości*, tłum. K. Falicka, [w:] *Groteska*, red. M. Głowiński, Gdańsk 2003.
- Toeplitz K.T., *Jerzy Duda-Gracz. Wystawa obrazów*, Muzeum Okręgowe w Toruniu.
- Gombrowicz W., *Bakakaj*.

Publikacje zawarte w czasopismach

- Piskor S., *Jerzy Duda-Gracz*, „Poglądy” 1975, nr 12.
- Prowincja to my!*, „Rzeczpospolita” 1999, nr 112, dod. s. IX.
- Styks M.A., *Hamlet polny*, „Życie Literackie” 1980, nr 34.

Stereotypy i maski – figura „polskiego chama” na przykładzie malarstwa Jerzego Dudy-Gracza

Streszczenie

Najważniejszą postacią w malarstwie Jerzego Dudy-Gracza jest cham, opisywany jako monstrum. Postać oszpecona, zaniedbana i zaprezentowana w bezruchu. Temat stereotypów i maski jest istotny, a widać ich ważność w prawie całej twórczości malarskiej. Artysta wykorzystał również groteskę, poprzez którą podważył prawdy znane ludziom, wystawił na kpinę treści oczywiste i sparodiował wzniosłość sztuki.

Słowa kluczowe: Jerzy Duda-Gracz, Gombrowicz, malarstwo, stereotypy, maska, groteska, kpina, monstrum, forma.

Stereotypes and masks – a figure of “Polish Boor” on the example of Jerzy Duda-Gracz

Summary

The most important figure in the Jerzy Duda-Gracz painting is a boor which is described as a monster. The Character is disfigured, neglected and presented at a standstill. The topic of stereotypes and the mask is important, and you can see their importance in almost all his paintings. The artist has also used the grotesque which was used to undermine the truth known to people. He made a mockery at the obvious content and parodied the sublime art.

Key words: Jerzy Duda-Gracz, Gombrowicz, painting, stereotypes, mask, grotesque mockery, monster form.